

DUŠAN DRBOHLAV

GEOGRAFICKÉ ASPEKTY V RÁMCI INTERDISCIPLINÁRNÍHO VÝZKUMU MIGRACE OBYVATELSTVA

D. Drbohlav: *Geographical Aspects in the Framework of Interdisciplinary Research on Migration*. – Geografie – Sborník ČGS, 104, 2, pp. 73 – 88 (1999). – This contribution deals with the basic concepts of migration. It focuses on how geographical aspects may be understood within an interdisciplinary research of migration. The following points are discussed: conditionality of the migration process, migration definition within a broader concept of a spatial mobility, data sources and their „organization“, principal dimensions of study of migration processes and related important theoretical frameworks and approaches.

KEY WORDS: population migration – concepts – theories.

Autor děkuje GA ČR za finanční podporu grantu č. 403/99/1006.

1. Úvod

V příspěvku jsou diskutovány obecné koncepce a základní „parametry“ diferenciace problematiky migrace obyvatelstva – podmíněnost procesu, definice v širším rámci prostorové mobility, datové zdroje a jejich organizace v rámci statistiky, základní přístupy a dimenze studia jevu a vybrané stěžejní teoretické přístupy. Migrace je posuzována především jako komplexně podmíněný proces a tedy ve své celistvosti. Zvýšená pozornost je věnována migracím ve vyspělých zemích s důrazem na Evropu a Českou republiku. Zvláštní důraz je položen na otázky mezinárodních migrací, které představují v realitě dnešní České republiky „nový“ problém.

2. Migrace a její podmíněnosti jako předmět interdisciplinárního studia

Migrace obyvatelstva je nadmíru složitý, široce podmíněný proces. Právě rozmanitost podmíněností tohoto procesu i různorodost jeho důsledků si vynucují pozornost celé řady vědních disciplín – zvláště pak geografie, sociologie, demografie, ekonomie a historie – a návazně i vytváření interdisciplinárních výzkumných kolektivů. Náročnost geografického studia migrace je přitom umocněna komplexitou vnějších podmíněností i skutečností, že migrace je jak příčinou, tak i důsledkem prostorových změn v organizaci společnosti (Woods 1982, Cadwallader 1992). Člověk migrací reaguje na diferenciaci vnějších podmínek, ale současně také realizovanou migrací mění charakter těchto podmínek, mění poměry a vztah mezi místy vystěhování/emigrace a přistě-

hování/imigrace. Migrace je podmíněna v nejširším slova smyslu ekonomickými, politickými, sociálními, kulturními i přírodními faktory (např. Drbohlav 1994). Není náhodné, že ekonomické motivy jsou zmíněny na prvním místě. V odborných kruzích je obecně přijímáno, že jsou nejdůležitější determinantou u většiny typů migrací a citlivým indikátorem ekonomického vývoje (např. Greenwood 1985, Massey 1988, Čermák 1993)¹. V užším pohledu je nezbytné připomenout spojitost migrace s přirozeným pohybem (včetně změn věkových struktur) a sociální mobilitou (v novém místě imigrace často dochází ke změnám „parametrů“ u obou zmíněných procesů) stejně jako úzkou propojenost s ostatními typy prostorové mobility obyvatelstva (viz níže). Zdá se, že s moderním rozvojem a vstupem do pokročilejších fází demografické revoluce (výrazněji snížená porodnost a úmrtnost) migrace v mnoha zemích světa nabývá a dále bude nabývat na významu jako mechanismus regionálních změn, a to v pohledu – demografickém, ekonomickém i sociálním (např. Li 1994). Procesy migrace jsou však navíc významně poznamenány i vlivem politických faktorů. „Politikum“ vstupující do hry mnohdy významně deformuje přirozenost migračních procesů, což ztěžuje zejména explanační úsilí vědy a omezuje možnosti prognózování. V tomto smyslu je nezbytné zdůrazňovat zásadní, avšak objektivně podmíněnou rozdílnost v možnostech vědecké explance a prognózování „složitých“ migračních procesů na jedné straně a „jednoduchých“ procesů přirozené reprodukce obyvatelstva na straně druhé.

Syntetická povaha migrace v reflexi, ale i v podmiňujícím vlivu na společenský vývoj ji předurčila k tomu, aby se stala atraktivním předmětem studia většiny sociálních věd. Ač jsou z minulosti známé určité pokusy etablovat samostatnou migrační vědu tzv. „migraciologii“, studium migrace prozatím zůstává v zajetí jednotlivých vědních disciplín. Je však třeba zdůraznit, že právě výzkum migrace představuje jeden z mála opravdových pokusů o interdisciplinární pojetí, ve kterém kromě jiných, při zachování si specifík vlastního úhlu pohledu, dominují zejména geografové, ekonomové, demografové, sociologové a psychologové. Velmi zjednodušeně charakterizováno: Zatímco geografové (hlavně v rámci geografie obyvatelstva a sídel a behaviorální geografie) se při studiu migrace soustřeďují především na „prostor“, tedy analýzu směrů a vzdáleností, ekonomové mají tendence zdůrazňovat roli ekonomických příležitostí a redukovat migraci na pracovní proces. Demografové se převážně soustřeďují na věkové struktury migrantů a na důsledky migrace na přirozený pohyb obyvatelstva. Častým cílem sociologů je analýza migračních motivů a dopadů migrace na lokální sociální klima. Psychologové se zase uplatňují při studiu procesu individuálního rozhodování o migraci a adaptace v místě přistěhování. Jak poznamenává např. Clark (1982) a později i Cadwallader (1992), v čase je rovněž asi díky vzájemnému ovlivňování patrné určité sblížování „vědního ohniska“ ve studiu migrace, zmenšování separace mezi jednotlivými disciplínami. Aniž bych nějak podceňoval roli ostatních vědních oborů, zdá se, že typické atributy migrace – „prostorovost“, „komplexnost“ a nakonec i „hierarchická organizace“ – vybízejí k uchopení tohoto tématu především geografy. Důležitost studia mobility a speciálně migrací se

¹ Je prokázáno, že např. ekonomická recese v podmínkách vyvinutého tržního prostředí obvykle tlumí migrační (vnitřní) pohyby (často na úkor odlivu do více prosperujícího zahraničí), zatímco hospodářská expanze je posiluje (např. Greenwood 1985, Massey 1988). Nejvyspělejší země světa jsou typické vysokou mobilitou svých populací (vnitřní i vnější), velkou otevřeností, průchodností a měnlivostí svých systémů (obyčejně vysoká intenzita vnitřní migrace, imigrace i emigrace).

jako jedno ze stěžejních témat např. promítá i do koncepčních schémat geografie obyvatelstva – viz např. Trewartha 1953, Pacione 1986. Tyto skutečnosti nemění nic na tom, že různorodé výzkumné pohledy se již prokázaly být důležitými a užitečnými. Jsou v mnohém nenahraditelné a vzájemně se doplňují. Navíc komplexní podmíněnost jevu vyžaduje od výzkumníka často znalosti nad „původní“ rámec jeho mateřského oboru, a tak se rozdíly v přístupech mnohdy významně stírají. Jak uvádí Clark (1982), např. ekonomové ve studiu migrace také užívají tradičních „geografických“ proměnných (např. vzdálenost, klima), sociologové se zabývají analýzou prostorových struktur města, a naopak zase geografové postupně zesilují zájem o demografické struktury nebo prolínání forem sociální a geografické mobility.

3. Definice migrace v širším kontextu prostorové mobility

Migrace je pouze jednou z forem prostorové mobility obyvatelstva. Tou rozumíme pohyb obyvatelstva v geografickém prostoru z důvodů uspokojování potřeb v nejširším významu tohoto pojmu (blíže např. Kühnl 1975, Anděl, Bičík 1980, Čermák 1993). Prostorová mobilita není pouhým fyzickým přemístěním, ale je to též proces výběru místa, spojený s emocionální vazbou k objektům či prostorovým celkům. Logicky také souvisí s organizací a využíváním prostoru. Je možné rozlišit určité formy, resp. typy a podtypy prostorové mobility obyvatelstva. Velmi často je tak činěno podle kritéria návratnosti a pravidelnosti pohybu:

1. Migrace (jako jednorázové, relativně trvalé přemístění)
2. Pravidelné pohyby (periodické, kyvadlové) – dojíždka do zaměstnání a škol
3. Nepravidelné pohyby (návratové) – dojíždka za nákupem potravin, dojíždka za nákupem nepotravinářského zboží, dojíždka za službami vyšší vybavenosti, krátkodobé (víkendové a další) rekreační a dlouhodobé rekreační cesty, dlouhodobé cesty pracovní, studijní apod.

Typologie pohybů může být samozřejmě detailnější. Příkladem je obohacení o hledisko administrativního členění a přesněji vymezeného času, ve kterém je pohyb realizován (např. Kühnl 1975, Čermák 1993).

Prostorové chování obyvatelstva se vyvíjí v závislosti na množství faktorů, resp. skupin faktorů. K nejpodstatnějším – v souladu s J. Andělem a I. Bičíkem (1980) – patří: a) faktory strukturální, tj. demografické, sociální, ekonomické, biologické apod. charakteristiky obyvatelstva; b) geografické rozmístění obyvatelstva v území ve vztahu k úrovni urbanizace, hierarchii sídel, vzdálenosti bydliště a pracoviště, případně jiného místa uspokojování dalších potřeb; c) dosažená úroveň ekonomického a sociálního rozvoje dané oblasti nebo státu (životní úroveň, vybavenost dopravou, sítí služeb, stupeň motorizace, apod.) ovlivňující vznik a úroveň potřeb a způsobů jejich uspokojování, a také hodnotové orientace, sociální normy. Tento třetí faktor doplňují ještě o široce pojatý vliv „kultur“ a tradic (např. styl života ovlivněný náboženstvím, hluboce zakořeněnými zvyky apod.).

Mezi jednotlivými typy prostorové mobility existuje řada komplikovaných souvislostí (návaznost, propojenost, vzájemné doplňování, zastupitelnost), které se v čase prohlubují. Některé typy prostorové mobility, zvláště dojíždka a migrace, mají důležitou úlohu ve vytváření regionů. Podle rozsahu působnosti a relativní uzavřenosti procesů je možno hierarchizovat je do několika řádů: mikro, mezo, makro. Pohyby obyvatelstva jsou vázány na prostory různého řádu i charakteru, např. na městskou čtvrť, celé město, aglomeraci, kraj,

stát, apod. Podle vzdálenosti, směru a překročení hranic různého typu lze např. rozeznávat pohyby na dlouhé nebo krátké vzdálenosti, mezinárodní či vnitrostátní, vnitroměstské a mezi městy, z venkova na venkov, z venkova do měst, z měst na venkov apod., resp. na dlouhé nebo krátké vzdálenosti, vůči jádrům či střediskům (dostředivé – odstředivé). Lze rovněž uvést další třídící kritéria: např. čas (pravidelné – nepravidelné; návratné – nenávratné), čas společně s iniciativou („pionýrské“ – „ve vleku“), proces rozhodování (dobrovolné – vynucené), počet aktérů (individuální – skupinové), sociální organizace migrantů (individuální, rodinné, klanové apod.), příčiny (ekonomické, politické, přírodní, rodinné, atd.), volbu cíle (např. konzervativní – novátorské).

Opětně je nutné zdůraznit, že s dynamizací vývoje lidské společnosti narůstá celkově i prostorová mobilita obyvatelstva. Tento růst však není mnohdy lineární a navíc se nemusí projevovat ve všech typech mobility. Její vývoj tak může kolísat v čase (viz výše např. závislost na stavu ekonomiky). Proti dalšímu zintenzivňování mobility v nejvyspělejších společnostech působí do jisté míry i vědeckotechnický pokrok: např. ohromný rozvoj počítačové komunikace umožňuje částečnou substituci mobility lidí za mobilitu informací, resp. kontaktů lidí. Je tedy nesporné, že se v souvislosti se společenským rozvojem mění struktura mobility, a že roste její prostorový rámec i diferenciací jejich typů.

Mnohé z výše nastíněného platí i pro migraci, jednu z nejdůležitějších forem prostorové mobility. Klasická definice (koncept) migrace je v současné době do určité míry revidována. Před její bližší specifikací velmi stručně vylicím směr a podmíněnost probíhajících změn.

Jak již bylo výše naznačeno, migraci nelze smysluplněji analyzovat aniž by nebyla zároveň studována její vazba ke struktuře a dynamice celkového ekonomického, sociálního a ekologického rozvoje. Tzv. globální revoluce moderní doby (např. Pavlík 1977, Hampl 1977, Čermák 1993) vyjadřuje přechod od relativně statické společnosti ke společnosti dynamické. V zásadě se jedná o přechod od pre-industriální společnosti ke společnosti industriální (s extenzivní dynamikou rozvoje) a na vyšší a pozdější úrovni pak o přechod ke společnosti post-industriální (s „intenzivní“ dynamikou rozvoje – viz např. Bell 1973).

„Transnacionalizace“ a globalizace současného světa přispívají k vytváření nových forem geografické organizace naší planety. Zejména nově vytvářené mezinárodní migrační pohyby jsou úzce svázány s novým ekonomickým režimem, novou (prostorovou) mezinárodní dělbu práce, s výraznou flexibilitou výroby, spotřeby i samotné mobility (viz tzv. post-fordismus). Rychlý rozvoj nadnárodních sítí a systémů, nárůst multistátních organizací s ekonomickou, politickou nebo vojenskou orientací, převládající tendence deregulace, růst nadnárodních institucí a korporací, to vše přispívá ke „smršťování“ světa a k vytváření nových migračních toků.

V globálním pohledu se dynamika vývoje promítá do současných pohybů obyvatelstva ve dvou podstatných směrech:

1. S neustále se prohlubující globalizací a „specializací v rámci komplexity“ se zvyšuje variabilita typů pohybů, tedy i migrace, a to zejména na úrovni mezinárodních pohybů. Např. Champion (1994) identifikuje 18 rozličných typů mezinárodních populačních pohybů a jeho výčet ještě rozhodně není vyčerpávající. Rovněž na vnitrostátní úrovni se ve vyspělém světě současně migrace „pod vlivem rozsáhlého souboru často i protichůdně působících faktorů se značnou regionální i časovou variabilitou“ (Čermák 1993) z hlediska svých typů vyjádřených směrovostí „komplikují“. Velmi zjednodušeně řečeno, dochází k odklonu od v minulosti dominantních, jednostranně koncentračně orientovaných pohybů z venkova do měst. Současně dnes probíhá:

a) koncentrace (stěhování do metropolitních oblastí jako takových i do center velkých měst – procesy revitalizace jader, gentrifikace); b) dekoncentrace, a to jak ve vztahu k okolí urbanizovaných center (suburbanizace), tak k ryze venkovským prostorům; c) víceméně rovnocenná migrační výměna mezi jednotlivými centry. „Nové formy koncentrace jsou typické svoji integrační funkcí“, celý systém se integruje, konkurenční vztahy se mění na kooperační a vytváří se organický systém kvalitativně vyššího typu (Čermák 1993). S rostoucí vahou pohybů typu c) celkově klesá váha „saldové“ složky migrace, která má v podstatě funkci prostorově diferenační a naopak narůstá význam tzv. složky „flukuační“. To nakonec odpovídá i obecnější transformaci „koncentrace jevů na koncentraci kontaktů jevů“ (např. Hampl 1989).

2. Koncept migrace se (i z výše uvedených důvodů) evidentně posouvá ze své původní podoby založené zejména na trvalosti nebo přinejmenším „značné dlouhodobosti“ a prostorové stability do roviny chápající migraci stále více jako proces spíše dočasný, vratný a často i cirkulační. Právě významný pokles klasické venkov – město migrace, výrazný nárůst město – město a vnitroměstské migrace, jakož i cirkulačních pohybů v podmínkách vyspělých společností formuloval již na počátku 70. let ve své klasické práci Zelinski (1971). V mezinárodním měřítku se právě transnárodní cirkulační migrace, v některých případech ovšem fungující jako předstupeň klasické trvalé migrace (*settlement migration*), dnes stala podstatným prvkem migračních pohybů prakticky v celoplanetárním měřítku² (viz např. Bailey, Hane 1993, 1995, Bailey, Wright 1996).

Obecně lze migraci (stěhování) definovat jako prostorové přemístění osoby mezi dvěma územními jednotkami, jehož důsledkem je změna bydliště. Ve „statistickém“ pojetí je nezbytné splnit podmínku překročení administrativní hranice a často také přihlášení se k pobytu (vlastní akt registrace na příslušném úřadě). Např. podle poměrně úzkého pojetí české statistiky je rozhodující překročení administrativní hranice obce (případně městského obvodu u vybraných velkoměst) a registrace v novém místě trvalého bydliště. Tento koncept je sice podobný těm praktikovaným i v dalších zemích střední a východní Evropy, nicméně zejména vyspělé západní demokracie přijaly značně volnější definici migrace, která v sobě často zahrnuje i další formy prostorové mobility³ (viz např.

² Rozhodnutí cirkulovat znamená vědomě si zachovat vazby s místem původu a uskutečňovat pouze dočasné, krátkodobé pobyty vně své domácí základny. Pro cirkulační migranty je rozhodnutí vrátit se do mateřské země neodmyslitelně spjata s původní myšlenkou cirkulovat. Přesto, že je návrat plánován, atributy současné moderní doby (moderní informační technologie, levná doprava apod.) umožňují současně operovat na více operních bodech. Mnohdy cílové póly atraktivity fungují jako střediska produkce (při rostoucí cirkulaci – reprodukce) a domácí útočiště jako středisko reprodukce (příklad USA a Mexika – Massey 1987, podle Bailey, Hane 1993, České republiky (dále ČR) a Ukrajiny – Drbohlav 1997 a). „Strukturální transformace ekonomik v místě původu a cíle migrace stejně jako sociální a kulturní faktory vznikající uvnitř cirkulačního procesu souvisejí se zachováním cirkulace samotné“ (Bailey, Hane 1993). Z hlediska stability cirkulačních proudů Massey (1987, podle Baily, Hane 1993 a obdobně i Martin, Taylor 1995) dodává: „Nezávisle na tom, jak dočasný se migrační tok může zdát, usazení některých migrantů v cílové společnosti je nevyhnutelné“. Migrantí mohou začít jako sezonní pendleři, ale během doby získají sociální a ekonomické vazby, které významně napomohou k trvalému pobytu v zahraničí“ (Massey 1987, podle Bailey, Hane 1993). Martin (1993) dodává, že „není nic trvalejšího než dočasní pracovní migranti“. Podobné prvky jako v případě mezinárodních cirkulačních pohybů lze nalézt i ve vnitrostátních cirkulačních pohybech.

³ Obvykle rekreační pohyby v rámci dovolených a krátkodobé cirkulační pohyby – jako je např. klasická dojíždka do zaměstnání nebo pohyb studentů mezi školou a místem bydliště nespádají pod jinak mnohdy širce chápanou migraci (Dictionary 1986).

Dictionary 1986). Podstatný je v této souvislosti koncept trvalého versus „obvyklého/hlavního“ místa bydliště. Druhý v pořadí, vázaný k faktickému stavu, a nikoliv spjatý s formální registrací, je rozhodně bližší realitě a je praktikován na „Západě“ (např. Drbohlav, Bartoňová 1994). Promítá se do definice jak vnitřní tak i mezinárodní migrace (ale např. i do definic rozhodujících o udělení občanství dané země). Samotná definice mezinárodní migrace a problémy s ní spjaté jsou jen dalším dokladem obtížnosti studia tak komplexně podmíněného společenského procesu. Ač především Spojené národy volají po harmonizaci definice (a následně i statistik) mezinárodní migrace a společně s nezávislými odborníky také dlouho činí praktická doporučení (např. Consolidated 1985, National 1986, Poulain 1990, Singleton 1995), významných úspěchů nebylo dosaženo. Uvedme zde pouze dva příklady výrazné, byť ne v tomto směru neobvyklé, „disharmonie“. Jeden je spjatý s kritériem délky pobytu⁴ při určení mezinárodního migranta a druhý souvisí s velmi problematickou, leč mezinárodně populární a široce přijímanou migrační „subdefinicí“ uprchlíka podle Ženevské konvence z roku 1951. Ač Spojené národy dlouhodobě doporučují, aby pouze horizont jednoho roku uskutečněné, resp. zamýšlené migrace vymezil statut emigranta/imigranta, pouze minimum zemí toto doporučení dodržuje (např. Velká Británie a Irsko). Nizozemí užívá jako kritérium šestiměsíční hranici, Belgie a Itálie tříměsíční a Německo nestanovuje z hlediska délky pobytu žádné specifické období (Champion 1994). Snad ještě větší paradox vzniká při respektování Ženevské konvence z roku 1951 (a doplňujícího Newyorského protokolu z roku 1967), která definuje za uprchlíka člověka, který se nachází mimo svoji vlast a má oprávněný strach z pronásledování z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určité společenské vrstvě nebo pro své politické názory a z tohoto důvodu také nemůže nebo odmítá přijmout ochranu své vlasti. „Zastaralá“ interpretace této definice (blíže Drbohlav 1997 b), nerespektující mimo jiné jakkoliv ekonomicky podmíněné pohyby, ale ani hromadné útoky obyvatelstva vzniklé důsledkem např. občanských válek (příklad válečného konfliktu v zemích bývalé Jugoslávie) vede k tomu, že např. paradoxně pouhých 6 % utečenců v západní Evropě v roce 1991 spadalo pod tolik „protěžovanou“ Ženevskou konvencí⁵ (Widgren 1994).

Již ČSFR přistoupila k Ženevské konvenci i Newyorskému protokolu. Prvý dokument vstoupil v platnost v únoru 1992, druhý již v listopadu 1991 (Česká republika později opětně potvrdila závaznost těchto dokumentů). Ženevská konvence se také stala, jako v případě mnoha dalších zemí, pilířem české legislativy o utečencích.

4. Základní přístupy a dimenze studia

Komplexita migrace, ústící do velmi pestré mozaiky důvodů i důsledků migračního procesu si jednoznačně vyžaduje studium v širším interdisciplinárním rámci. Samotná migrace tvoří důležitý prvek konkrétní geografické struktury organizace společnosti. Z hlediska sociální geografie je také speci-

⁴ Právě délka pobytu společně s národností/občanstvím, místem bydliště, místem narození a účelem pobytu jsou nejdůležitějšími atributy identifikace mezinárodního migranta (Zlotnik 1987).

⁵ „Pokrokovější“ se v tomto smyslu jeví např. africký kontinent, konkrétně Konvence Organizace zemí africké jednoty, která v roce 1969 přijala pro uprchlíka definici širší, bližší současné realitě.

fickým subjektem zájmu v úsilí o objasnění pravidelností územní organizace společnosti. V poměrech svobodných demokracií založených na ekonomických „volného trhu“ je migrace chápána jako poměrně velmi citlivý indikátor celospolečenských změn. Globálně, resp. v nadstátním měřítku, pak často kopíruje jak i extrémnější změny politické orientace, tak i integrální diferenciaci geografické distribuce moci a bohatství.

Uplatnění geografických aspektů v interdisciplinárním výzkumu migrace obyvatelstva se projevuje v několika směrech. Zejména je možné definovat tzv. integrální pojetí, které se větví do dvou tradičních měřítkových rovin. Prvá se týká v nejširším slova smyslu studia komplexní organizace osídlení, v níž je migrace chápána jako parciální mechanismus změn. Jak uvádějí Hampl, Gardavský, Kühnl (1987): „... migrace obyvatelstva je v podstatě základním mechanismem koncentračního procesu, a tedy vývojovým procesem, avšak z hlediska relativně krátkých období může být chápána i jako strukturální proces vyjadřující určité regionální souvislosti v současnosti (výraz regionální integrity apod.)“. Naznačené navozuje důležitost studia migrace jako „strukturálního“ regionálního procesu i jako vývojového procesu, a to též v pohledu perspektivním. Je patrné, že toto pojetí úzce souvisí s regionálním rozvojem a regionální politikou, přičemž směřuje k „makrostrukturám“. Druhá rovina se soustřeďuje na analýzu chování člověka v prostoru. Migrace je sledována z hlediska individuálního aktéra, který je také hlavním ohniskem zájmu. Studuje se např. proces rozhodování o migraci, včetně síly vazby k dosavadnímu místu i informační toky spolurozhodující o stěhování, detailně se analyzuje motivace migrace, uvažované potenciální cíle, časové horizonty spojené se stěhováním a nakonec i povaha problémů spojená s následným přestěhováním (konkrétní přizpůsobování se novým poměrům). Zřetelně se uplatňuje „behaviorální přístup“ (viz Drbohlav 1990), ústící jednoznačně do studia „mikrostruktur“. Cílem integrálního pojetí je snaha o obecnější explanační v kontextu širších souvislostí vývoje společnosti a chování jedince.

Tzv. speciální (specifické) pojetí se zaměřuje na studium jednotlivých dílčích témat zvláště „výsledků migračního procesu“, přičemž samotné utřídění zjištěných poznatků do širších konceptuálních rámců stojí poněkud v pozadí. Jako příklad tohoto parciálního pohledu lze uvést studium prostorové organizace migračních proudů (směry, intenzita, struktury apod.) nebo analýzu struktury migračních motivací.

5. Datové zdroje, statistika migrace

Z již výše uvedeného je zřejmé, že také široce chápaná statistika migračních dat, jejich sběr, třídění a následná prezentace (zveřejnění/publikace) nebudou prosty problémů (např. Kuijsten 1991, Kupiszewski 1992, Čermák 1993, Salt, Singleton, Hogarth 1994, Drbohlav, Bartoňová 1994). Hlavními zdroji migračních dat je tzv. průběžná registrace, běžná evidence obyvatelstva, založená na registraci změny místa trvalého bydliště. Tento datový zdroj umožňuje, kromě územní identifikace, analyzovat migraci podle některých základních demografických a socioekonomických znaků migrantů, kromě jiného často též podle důvodů stěhování. Celková účinnost takovéto statistiky je samozřejmě podmíněna stupněm „spolupráce“ dané populace, který zase závisí na účinnosti legislativy a na kvalitě administrativního aparátu. Je zřejmé, že ne všechny pohyby jsou registrovány, že mnohé jsou evidovány s mnohdy značným zpožděním a některé jsou registrovány, aniž k nim ve skutečnosti

došlo. Obecně je rovněž známo, že registrace je spolehlivějším zdrojem informace v místě přistěhování/imigrace než odstěhování/emigrace. Uvedené problémy jsou však převáženy cennou vlastností průběžné registrace, kterou je možnost kontinuálního sledování vývoje, tzv. longitudinální přístup.

Druhým zdrojem bývají nárazová šetření, z nichž cenzus patří k těm nejznámějším. Cenzus většinou umožňuje získat data o migraci pouze ve smyslu předchozího místa bydliště (v době minulého sčítání či v jinak charakterizovaném časovém horizontu – např. před 5 lety) nebo místa bydliště v době narození. Nepřímo a velmi hrubě lze rovněž určit migrační saldo (celkové i pro menší územní celky v rámci státu) za období mezi sčítáními, a to tzv. diferenční metodou. Do této kategorie lze též zařadit speciální dotazníková šetření, zkoumající dané migrační otázky. Bohatost doprovodných dat cenzu je zastíněna tím, že je konán většinou v dlouhých časových intervalech a jeho data jsou vždy pouze průřezová, zdaleka neumožňující důsledně sledovat časový průběh. Specializovaná šetření mohou být bohatým zdrojem informací o migraci, trpí však stejným problémem „průřezovosti“ a navíc nejsou často dostatečně reprezentativní.

Ve vztahu k mezinárodní migraci, která je mnohdy registrovaná rovněž v rámci dvou výše uvedených zdrojů (blíže viz např. Salt, Singleton, Hogarth 1994), se vynořuje ještě třetí důležitý datový zdroj, a tím je sběr dat na státní hranici, resp. na místech vstupu/výstupu ze země (silniční hraniční přechody, letiště, přístavy apod.). Může mít podobu průběžného sběru dat u všech subjektů nebo pouhého „výběrového šetření“. Opětně kvalita získaných informací záleží jak na odpovědnosti administrativy, tak i na posouzení definice mezinárodního migranta v legislativě i praxi (Kuijsten 1991).

Posuzujeme-li evropskou realitu, pak zejména Belgie, Nizozemsko, Německo, Švýcarsko a skandinávské země mají vybudován poměrně sofistikovaný, centralizovaný a plně komputerovaný systém migrační statistiky (vnitřní i mezinárodní) vycházející z populačních registrů. Mezinárodní migrace je vtělena do populačních registrů domácí populace nebo vytváří svůj samostatný datový systém. Zatímco registrace vnitřní migrace je ve vyspělém světě přes mnohé nedořešené problémy relativně spolehlivá, statistika mezinárodní migrace je rozhodně nedostatečná a i v evropském měřítku často velmi nepřesná, nekompletní, zpožděná, nepravidelná, obtížně srovnatelná a nedostatečně podrobná, takže slouží spíše administrativě než výzkumným účelům (např. Zlotnik 1987; Poulain 1990; Muus, Cruisen 1991; Appleyard 1991; Drbohlav 1993). Transformující se země střední/východní Evropy ztratily některé přednosti svých poměrně velmi spolehlivých a detailních předtransformačních statistik vnitřní migrace. Navíc zatím nepřiliš úspěšně zápolí s registrací „nového fenoménu“ mezinárodních pohybů (Drbohlav, Bartoňová 1994). Mnohdy povrchně chápaná demokratizace, nedostatek zájmu rozhodujících orgánů i limitované finanční prostředky vysvětlují tento stav. K aktuálním a klíčovým problémům řešeným na poli statistiky migrace v tomto regionu patří mimo jiné „politická“ otázka – vyřešení kompetencí a funkčního vztahu mezi jednotlivými orgány zabývajícími se mezinárodní migrací, především ministerstvem vnitra a ostatními institucemi. To by mělo následně vést k vytvoření skutečně sofistikovaných a spolehlivějších populačních registrů (Drbohlav, Bartoňová 1994).

V České republice (Československu) je vnitřní migrace sledována od května 1949, data o zahraniční migraci jsou k dispozici i pro cizí státní příslušníky od roku 1954 (data jsou každoročně publikována v tzv. pramenném díle Pohyb obyvatelstva). Je třeba zdůraznit, že data průběžné registrace vnitřní migrace jsou poměrně kvalitní. Umožňují třídit migraci podle vybraných de-

mografických a socioekonomických charakteristik. Hlavní územní jednotkou třídění je okres, zejména pro geografa cenná je matice celkových meziokresních proudů stěhování, možné je určité třídění dat podle velikostních skupin obcí i okresních a vybraných měst s více než 10 tisíci obyvateli. Statistika procházela různými dílčími i hlubšími změnami. Snahy o zkvalitnění statistiky však nejsou v některých směrech vůbec patrné. Např. přetrvává velmi problematická škála sledovaných důvodů stěhování (Drbohlav 1989). Celkově charakter třídění migračních dat respektuje spíše rovinu demografickou, než geografickou, případně sociologickou.

Samostatnou kapitolu tvoří čs. statistika zahraniční migrace. Ta je kvalitou výrazně horší a o její existenci v dosavadní podobě lze dle mého s úspěchem pochybovat. Sleduje pouze tzv. trvalou zahraniční migraci (pouze toky nikoliv stavy), která je však např. v poloze imigrace ve srovnání s tzv. „dlouhodobými“ pobyty cizinců (výrazně ekonomicky podmíněná imigrace obvykle na dobu jednoho roku) sledovanými Ministerstvem vnitra, marginální. Data o emigraci jsou pochybná ve smyslu zřejmě nezanedbatelného podhodnocení. Registrují totiž pouze pohyby, u nichž se emigrant předem oficiálně odhlásil tím, že odevzdal svůj občanský průkaz správní službě policie. Takováto deregistrace však neprobíhá zdaleka u všech emigrací. „Negativním vrcholem“ statistiky mezinárodní migrace je sledování důvodů stěhování, které probíhá ve stejné škále nabízených důvodů, jako u stěhování vnitřního. Je zde úplně ignorována v mnohém odlišná podmíněnost obou procesů.

Poslední cenzus uskutečněný v roce 1991 umožňuje opět po 60 letech (dříve v rámci československého sčítání v letech 1921 a 1930) identifikovat místo bydliště jedince v době jeho narození. Tato informace sice osvětluje určité základní rysy migrační mobility populace republiky, pro detailnější analýzu migrační reality v současnosti však má velmi omezený význam.

6. Hlavní teoretické přístupy ke studiu migrace

Zejména komplexní podmíněnost migračního procesu stojí za skutečností, že migrační teorie trpí mnohými nedostatky. Je třeba zdůraznit, že doposud chybí jedna obecná teorie migrace, o jejímž budoucím sestrojení lze však také velmi silně pochybovat. Jak Chang (1981) uvádí, taková teorie by totiž musela současně odpovědět na množství různorodých otázek typu: Kdo jsou migranti? Proč se stěhují, zůstávají v místě nebo se zase vracejí? Jak a kam migrují? Kdy migrují? Co stěhování způsobuje daným migrantům (jaké jsou důsledky pohybu) i dalším populacím v prostorech vystěhování/emigrace i přistěhování/imigrace působícím? Z toho je rovněž patrné, že jakákoliv obecná teorie by rovněž musela zahrnovat jak „strukturální“ kontext tak i behaviorální rovinu subjektivní reakce populace (viz výše). Chang (1981) dodává, že je smysluplné teoretizovat na téma pouze jedné nebo dvou výše položených otázek. To se ostatně také děje, neboť určité pokusy konstrukce širokoobsažných, zdaleka však nikoliv „vše vyčerpávajících“ teorií jsou zatím spíše jen výjimkou. Samotná povaha teorií je většinou problematická, neboť jen málo z nich je konstruováno do sofistikovanější podoby, kde se důležité pravidelnosti procesu transformují do modelů příčinných mechanismů.

Klíčovým parametrem v třídění teoretických přístupů je měřítko. Hlavní je rozlišení podle typu zkoumaného subjektu (včetně typu zkoumání subjektu samotného) a prostorového rámce, ve kterém se migrace odehrává. V prvním případě se jedná o základní delimitaci na tzv. mikro a makro přístup, jinými

slovy diskrepanci mezi analýzou jedince jako takového a „množinou migrantů“ reprezentovanou určitými agregovanými veličinami. Výstižně tuto odlišnost pohledů charakterizuje např. Woods (1982). Zdůrazňuje, že mikroúrovňový přístup (mimořádně „modernější“, vývojově mladší, analyticky i interpretačně komplikovanější) se prvotně zabývá jedincovými „výběry“, zatímco makroskopická úroveň hodnocení se koncentruje na strukturální podmínky, které některé z „výběrů“ umožňují realizovat. V makroskopickém přístupu se úsilí výzkumníků obvykle soustřeďuje na vysvětlení agregovaného migračního chování pomocí měření charakteristik sociálněekonomického a fyzikálního prostředí (příkladem může být příjem, nezaměstnanost anebo klima). V rámci mikroskopického přístupu je středem zájmu individuální proces rozhodování v nejširším významu tohoto slova (*decision-making process*). Na významu nabývá nikoliv reálně existující, nýbrž tzv. behaviorální prostředí. Klíčovým axiomem je, že proces rozhodování má kořeny právě v behaviorálním prostředí a nikoliv bezprostředně v objektivní realitě, jinými slovy, lidské chování se odvíjí na základě subjektivně vnímaného prostředí.

Z uvedeného vyplývá, že mikroskopický přístup je často spojován s psychologickými koncepty, zatímco makroskopický přístup respektuje spíše objektivistické vidění reality. Z hlediska filozoficko-metodologického pojetí, resp. obecněji definované orientace se jak do mikro tak makro úrovně studia migrace významněji promítají rozličné přístupy – od pozitivismu, neo-pozitivismu až po subjektivně laděné směry humanistické geografie (zejména fenomenologie). V souladu s výše zmíněným se zdá, že na mikro úrovni převládají voluntaristické koncepty, zatímco na makro úrovni vévodí strukturalismus.

Podle prostorového rámce jsou migrační pohyby nejčastěji členěny na vnitroměstské migrace (v rámci měst, resp. sídel), vnitřní migrace ve smyslu migračního pohybu mezi jednotlivými územně administrativními jednotkami státu a mezinárodní migrace, k jejímuž naplnění je nutno překročit státní hranici⁶.

Další z možností, jak uspořádat migrační teorie vychází z fázování samotného procesu. Lze tak vydělit teorie, které se soustřeďují na příčiny a strukturování migrací, a které se pokoušejí vysvětlit obecné formy a procesy migrace (Woods 1982). Druhý typ teorií se podle téhož autora zaměřuje na důsledky, které migrace má na rozličná sociální, ekonomická, politická i přírodní prostředí (podobně např. Li 1994). Na poli někdy specificky vydělované mezinárodní migrace panuje podobná tradice. Jde o rozlišení teorií na ty, které vysvětlují počátek migrace, podmíněnost jejího vzniku a naopak ty, jež se snaží zkoumat důvody jejího trvání. Je tak zohledněna skutečnost, že podmínky vyvolávající mezinárodní migrace mohou být v čase a v prostoru velmi odlišné od těch, které její realizaci doprovázejí (Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 1993, 1994). „Fázi účinků“ pak představují teorie, které se zabývají procesy integrace případně asimilace, tj. soužitím nově příchozích s domácí populací.

Prostor, který je vyhrazen tomuto příspěvku neumožňuje šířeji komentovat jednotlivé teoretické koncepce. Proto odkazují v této souvislosti na vhodné

⁶ Regionálně hierarchické měřítko je ve studiu migrace velmi důležité, neboť s měnícím se měřítkem se často mění charakter podmíněnosti procesu, regulační mechanismy včetně legislativy. Paradoxně není problému regionálně hierarchického měřítka v návaznosti na migrace v teoreticko-koncepční rovině věnována náležitá pozornost. Přitom právě řádovostně/měřítková dimenze může přinést zásadní rozvinutí geografické teorie migrace (zvláště je to patrné na nevyjasněném vztahu mezi procesy vnitřní (zejména meziregionální) a zahraniční migrace.

zdroje poznání (např. Clark 1981; Woods 1982; Clark 1982; Pacione 1986; Kulu-Glasgow 1992; Cadwallader 1992; Drbohlav 1993, 1997; Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 1993, 1994; Li 1994). V následující pasáži představím pouze zjednodušeně některé ze známějších teoretických konceptů „malého, středního i velkého dosahu“. Nerozlišuji jejich rádius, koncepty jsou nesouměřitelné, i když se v některých případech vzájemně prolínají. Rovněž tak neuvádím důležité limitující předpoklady mnohých modelů i historii jejich vzniku v kontextu vývoje poznání (blíže např. Cadwallader 1992, Drbohlav 1993). Nespecifikuji rovněž úroveň (mikro versus makro, resp. mezinárodní, vnitrostátní-regionální a vnitroměstské migrace), na níž se koncept užívá, neboť tuto otázku nelze, snad s výjimkou „psychologických mikro modelů“, jednoduše a krátce zodpovědět. Zvlášť vyčleňuji pouze některé z konceptů charakteristických pro analýzy mezinárodní migrace.

Za „zakladatele“ migrační teorie je považován Ravenstein, který ve svých dvou pracích z let 1885 a 1889 na podkladě empirického šetření migrace do Londýna formuloval 10 základních „zákonů/pravidel“ (*laws*), kterými se migrační proudy řídily. Zohlednil faktor geografické polohy, sociodemografických ukazatelů migrantů i sociálního a ekonomického charakteru prostředí. Jeho práce byla podnětem pro mnohé další výzkumníky, kteří v mnoha směrech navázali na Ravensteinovo dílo – např. konceptem gravitačního modelu, formálně vyjadřujícího, že intenzita stěhování mezi dvěma územními jednotkami je přímo úměrná jejich populační velikosti a nepřímo úměrná jejich vzdálenosti (blíže např. Bradford, Kent 1977) nebo „push-pull“ modelem, který konceptualizuje motivaci migrace jako „soutěž“ mezi kvalitami místa zdroje a cíle migrace. V obou místech působí určité „push“ a „pull“ faktory, které obyvatelstvo na jedné straně ze starého místa vypuzují a na straně druhé do nového přitahují. Stouffer v roce 1963 (podle Bogue 1969) model obohatil o tzv. mezilehlé překážky (*intervening obstacles*), které vstupují ve formě různých rodových bariér mezi migrační zdroj a cíl.

Ravensteinovy užitečné, leč v mnohém „přeceňované“ zákony byly a jsou často problematicky interpretovány tím, že není brán náležitě do úvahy jejich specifický časový i regionální kontext. Navíc lze oprávněně podpořit tvrzení, že se nejedná o teorii v pravém slova smyslu, nýbrž o pouhý nespojitý výčet pravidelností. I známí pokračovatelé Ravensteinovy tradice založené na generalizaci empirického pozorování (pomocí „zákonů“ - např. Lee 1966, Shaw 1975) se nevyhnuli kritice, že z hlediska precizní tvorby teorií je jejich přístup nedostatečný (Woods 1982). Ravenstein rovněž svým nespecifikováním role na jedné straně vnitřní a na straně druhé mezinárodní migrace odstartoval vlnu, která dle mého, patří k nejzávažnějším „vnitřním“ problémům migračních teorií: nejasnost a zmatenost v aplikování zkušenosti získané ze studia vnitřní migrace do studia migrace mezinárodní (případně naopak). Jinak vyjádřeno, jedná se o problém ignorování role hranic (Zolberg 1989). Prakticky to znamená, že určité teoretické koncepty jsou aplikovány na více úrovních (tedy i těch, na jejichž bázi původně nevznikly), aniž by posun z jedné do druhé, nesoucí s sebou obvykle změnu charakteru podmínek, byl diskutován a případně „korigován“ (blíže Drbohlav 1993).

Z dalších teoretických přístupů lze upozornit na tzv. historicko-strukturalistickou perspektivu (zde ovšem nalezneme mnoho subkonceptů⁷), která do

⁷ Jedná se např. o tyto příbuzné modely: „*dependency theory*“, „*internal colonialism*“, „*centre-periphery*“, „*global accumulation concept*“ nebo i tzv. „*world-system theory*“ (blíže viz Drbohlav 1993).

značné míry vychází z marxistického učení. Migraci interpretuje v souvislosti s obecnými makromodely sociálněekonomického a politického vývoje; klíčová je soudobá globální integrující úloha kapitalistické ekonomiky (v obecné rovině způsob výroby a navazující výrobní vztahy), která způsobuje výraznou ekonomickou a sociální nerovnováhu. „Vysávání“ bohatství periferie jádrem, resp. navazující nerovnoměrné rozložení bohatství a příležitostí je hlavním motorem migračních pohybů.

„*Neoclassical economic approach*“ má dvě analytické polohy. Na mikro úrovni (často tzv. „*human capital model*“) vychází z hlavní premisy, že jedinec migruje v očekávání zlepšení celkové kvality života, věří, že zisky z migrace převáží, ať již okamžitě nebo v dlouhodobějším výhledu, ztráty. Trh práce – možnost být zaměstnán a dobře zaplacen – je klíčovou proměnnou této teorie. Na makro úrovni teorie vysvětluje migraci rozdíly v nabídce a poptávce po pracovních silách. Migrace (až do vyrovnání nerovnovážného stavu) směřuje ze zemí/oblastí méně vyspělých, s přebytkem pracovních sil a nízkými platy do zemí/oblastí vyspělých, s nedostatkem pracovních sil a s vysokými platy.

„*Institutional approach*“ zdůrazňuje vliv institucionálních subjektů (např. vlády, finančních institucí participujících na realizaci bytové politiky, realitních kanceláří, právnických firem, sociálních zařízení, humanitárních organizací, různých nevládních agentur, ale i např. mafiánských struktur), které se spolu s dalšími faktory významně podílejí na formování migračního chování populace.

„*Stress-inertia*“ model nahlíží na migraci jako na výslednicí konfliktu v čase rostoucího stresu z nespokojenosti s určitými atributy a současně v čase rostoucího zvyku s místem, určité „*rezignace*“. Ústředním motivem modelu „*cumulative inertia*“ je postulát, že pravděpodobnost vystěhování jedince se snižuje s prodlužující se dobou pobytu v daném místě. „*Predova informační matice*“ dává do souvislosti množství informací o potenciálním místě stěhování a schopnosti jich využít. Je úzce spojena s Wolpertovým konceptem (maticí) „*place utility*“, která poměřuje dané územní jednotky – potenciální cíle migrace, podle množství a důležitosti o nich dostupných informací. Výzkum subjektivního hodnocení (preferencí) regionů nebo sídel jako teoretické kostry pro konstrukci migračních modelů se váže k tzv. konceptu mentálních map (Gould 1965).

Především mezinárodní migrace se dotýkají následující čtyři koncepty: „*New household economics of migration*“ je postaven na postulátu, že rozhodnutí uskutečnit migraci není individuální záležitostí, ale je často činěno v širším rodinném kruhu nebo v rámci domácnosti. Migrace se tak stává prostředkem diverzifikace rodinných příjmů. „*Dual labour market theory*“ proklamuje, že mezinárodní migrace vyvěrá z neustálé poptávky po imigrační pracovní síle ve vyspělých společnostech, která také dotuje jeden z dvou základních pracovních sektorů. Teorie je postavena na definované polaritě sektorů: Primární zaměstnává vzdělané, kteří mají vysoké platy, relativní stabilitu svých postů i perspektivu růstu kariéry; Sekundární je pak typický pro imigranty, je málo atraktivní, má nízké mzdy, nestabilní podmínky, malou pravděpodobnost zlepšení podmínek i růstu kariéry. „*Network theory*“ zdůrazňuje v migračním procesu význam mezilidských vazeb, kdy již dříve v cílové zemi usazení krajané snižují dalším „*spřízněným*“ přichozím cenu a risk z pohybu a naopak zvyšují očekávané zisky, a tím tedy zvyšují pravděpodobnost stěhování. Maslowova „*need hierarchy theory*“ vychází z posloupnosti uspokojování potřeb imigranta v místě imigrace. Výchozí premisou je postupné uspokojování potřeb v pořadí: bytové, společenské, „*pracovní*“.

Při hodnocení smysluplnosti mikro i makro přístupu je třeba souhlasit s poměrně široce rozšířeným názorem, že totiž obě hlavní analytické úrovně jsou důležité a zachycují realitu z hlediska rozličných, vzájemně se doplňujících, úhlů pohledu. V základní rovině třídění je patrné, že např. „svobodná“ rozhodnutí o migraci, rozhodně vyžadující značnou osobní aktivitu, se neodehrávají v ekonomickém ani sociálněpolitickém vakuu, jsou usměrňována makrostrukturálními proměnnými. Kromě samostatného rozvíjení jednotlivých linií (a sublinií) je jenom přirozené, že sílí snahy o vtělení obou rovin do jediného konceptu. V obecnější poloze sociální teorie lze takto nahlížet na poměrně úspěšný pokus Giddense (např. 1979), který vytvořil propracovaný, sofistikovaný koncept duality struktury a činnosti (teorie strukturace). Hlavním mottem je postulát, že struktury nemohou existovat nezávisle na činnosti, ale naopak ani činnost nemůže probíhat bez zformovaných strukturálních rámců. „Struktura jak omezuje tak umožňuje, přičemž je současně jedincem reprodukována a transformována“ (Cadwallader 1992). Teorie jako taková je relevantní výzkumu migrace, vyžaduje však četnější empirické aplikace, výraznější „migrační kontury“. Také Hoffmann-Nowotny (1983) se svým způsobem pokouší z hlediska migrace (v tomto případě mezinárodní) v „teorii společenských systémů“ o skloubení mikro i makro roviny. Klíčovými pojmy teorie jsou na straně jedné struktura a kultura, na straně druhé schopnost a prestiž a mezi nimi stojící status. Teorie, vycházející tak ze vztahu prostorové a sociální mobility, chápe migraci jako výslednici „disharmonie“ mezi jednotlivými výše uvedenými činiteli. Konkrétnější ukázkou pokusu spojení obou přístupů na poli výzkumu rozhodovacího procesu o migraci je v praxi často používaný „*value-expectancy*“ model autorů de Jonga a Fawcetta (1981). Ti identifikují a současně také do jednoho analytického modelu elegantně včleňují mikro i makro úrovně faktory, které ovlivňují migrační chování nepřímo skrze svůj účinek na hodnoty a očekávání: Jedná se o sociodemografické a ekonomické charakteristiky jedince či domácnosti, společenské a kulturní normy, osobní charakterové vlastnosti, „strukturální“ kvality míst zdroje a cíle a informace, které jsou o obou lokalitách k dispozici.

Dovoluji si vyjádřit díky prof. M. Hamplovi za cenné rady a připomínky, které nesporně obohatili konečnou verzi textu.

Literatura:

- ANDĚL, J., BIČÍK, I. (1980): K některým problémům geografické mobility obyvatelstva. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, 15, Supplementum, s. 149-159.
- APPLEYARD, R. T. (1991): International Migration: Challenge for the Nineties. Published for the 40th Anniversary of IOM. International Organization for Migration, Geneva.
- BAILEY, A. J., HANE, J. G. (1993): Refugees, Emigrants, or Circulators: The Case of Salvadorean Desplazados. Výzkumná zpráva. Rockefeller Center, Dartmouth College, Hanover (NH).
- BAILEY, A. J., WRIGHT, R. A. (1996): An Analysis of Salvadorean – U.S. Transnational Migrant Communities. Návrh projektu podaný u americké „National Science Foundation“. Rukopis.
- BELL, D. (1973): The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. Basic Books, New York.
- BOGUE, D. J. (1969): Principles of Demography. John Wiley and Sons Inc.
- BRADFORD, M. G., KENT, W. A. (1977): Human Geography; Theories and their Applications. Science in Geography 5. Oxford University Press, Oxford.
- CADWALLADER, M. (1992): Migration and Residential Mobility; Macro and Micro Approaches. The University of Wisconsin Press, Madison (WI).

- CHANG TUCK HOONG, P. (1981): A Review of Micro Migration Research in the Third World Context. In: Migration Decision Making; Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries. In: De Jong, G. F., Gardner R., W. (Eds.). Pergamon Press, New York, s. 303-327.
- CLARK, E. (1981): Housing Residential Mobility and Studies of Chains of Moves. Working Paper. The Expert Group on Regional Studies (F16), Stockholm.
- CLARK, W. A. V. (1982): Recent Research on Migration and Mobility: A Review and Interpretation. *Progress in Planning*, 18, s. 1-56.
- Consolidated Statistics of All International Arrivals and Departures; A Technical Report (1985). *Studies in Methods, Series F*, č. 36., United Nations, New York.
- ČERMÁK, Z. (1993): Geografické aspekty prostorové mobility obyvatelstva. Kandidátská disertace. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- DE JONG, G. F., FAWCETT, J. T. (1981): Motivations for Migration: An Assessment and a Value-Expectancy Research Model. In: Migration Decision Making; Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries. De Jong, G. F., Gardner, R. W. (Eds.). Pergamon Press, New York, s. 13-58.
- The Dictionary of Human Geography (1986). Johnston, R. J., Gregory, D., Smith, D. M., eds. Second Edition. Blackwell Publishers, Oxford.
- DRBOHLAV, D. (1989): Aktuální problémy spjaté se zjišťováním příčin stěhování obyvatelstva. In: Sociálne aspekty priestorového pohybu obyvatelstva; Trendy sociálneho rozvoja a práce, č. 3. Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce, Bratislava, s. 18-25.
- DRBOHLAV, D. (1994): Hlavní důvody a důsledky mezinárodní migrace obyvatelstva. *Sborník ČGS*, 99, č. 3, ČGS, Praha, s. 151-162.
- DRBOHLAV, D. (1997a): Imigranti v České republice (S důrazem na ukrajinské pracovníky a „západní“ firmy operující v Praze. Výzkumná zpráva grantu „Research Support Scheme“: RSS/HESP, č. 662/1995. Praha.
- DRBOHLAV, D. (1997b): Integration of International Migrants and Refugees (The Czech Republic Relative to Current Trends). Position paper prepared for 3. International Symposium on the Protection of Refugees in Central Europe, 23 - 25 April 1997, Budapest. Rukopis.
- DRBOHLAV, D. (1993): International Migration (Theory and Selected Aspects of the European East-West Migration). Výzkumná zpráva. Catholic University Leuven, Leuven.
- DRBOHLAV, D. (1998): Migrace obyvatelstva: Geografické aspekty v rámci interdisciplinárního výzkumu. Habilitační práce. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- DRBOHLAV, D. (1989): Migrační motivace, regionální a sídelní preference obyvatelstva. Kandidátská disertace. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- DRBOHLAV, D. (1990): Podněty behaviorální geografie ve struktuře geografického výzkumu. *Sborník ČGS*, 95, č. 4, Nakl. ČGS, Praha, s. 298-307.
- DRBOHLAV, D., BARTONOVÁ, D. (1994): Migration Statistics Problems in Countries of Central Europe. In: Seminar on Migration Statistics. Czech Statistical Office, EUROSTAT, Prague, s. 36-53.
- DRBOHLAV, D., BLÁŽEK, J. (1990): Regionální a sídelní preference; Výsledky dotazníkového šetření středoškoláků ve vybraných 11 okresních městech České republiky. Výzkumná zpráva. Geografický ústav ČSAV, Praha.
- GIDDENS, A. (1979): Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis. Macmillan, Basingstoke and London.
- GREENWOOD, M. J. (1985): Human Migration: Theory, Models, and Empirical Studies. *Journal of Regional Science*, 25, č. 4, s. 521-544.
- HAMPL, M. (1989): Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů. Rozpravy ČSAV, řada matematických a přírodních věd, 99, sešit 1. Academia Praha, Praha.
- HAMPL, M. (1977): Obecné souvislosti vývoje demografických a geodemografických systémů. Výzkumná zpráva HÚ SPZV VIII-1-8. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Univerzita Karlova, Praha.
- HOFFMANN-NOWOTNY, H. J. (1983): A Sociological Approach Toward a General Theory of Migration. In: Kritz, M. M., Keely, Ch. B., Tomasi, S. M. (eds.): Global Trends in

- Migration: Theory and Research on International Population Movements. Center for Migration Studies, New York, s. 64-83.
- CHAMPION, A. G. (1994): International Migration and Demographic Change in the Developed World. *Urban Studies*, 31, č. 4/5, s. 653-677.
- KUISTEN, A. C. (1991): The Collection and Comparability of Demographic and Social Data in Europe. Rukopis.
- KULU-GLASGOW, I. (1992): Motives and Social Networks of International Migration within the Context of the Systems Approach: A Literature Review. 1992/working paper 3., Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, Den Haag.
- KUPISZEWSKI, M. (1992): Sources and Usefulness of Information on Mobility in Poland. Working Paper 92/10. University of Leeds, School of Geography, Leeds.
- KÜHNL, K. (1975): Geografická struktura migrace obyvatelstva v Čechách. Kandidátská disertace. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- LEE, E. (1969): Theory of migration. In: *Migration. Sociological Studies 2.* Jackson J. A. (Ed.). Cambridge University Press, London, s. 282-297.
- Li Wen Lang (1994): Models of Migration. Population Studies Center – National Taiwan University, Taiwan.
- MARTIN, P. L. (1994): Reducing Emigration Pressure: What Role Can Foreign Aid Play? In: Böhning, W. R., Schloeter-Paredes, M. L. (eds.): *Aid in Place of Migration. International Labour Office, Geneva*, s. 241-253.
- MARTIN, P. L., TAYLOR, J. E. (1995): *Guest Worker Programs and Policies.* The Urban Institute, Washington.
- MASSEY, S. D., ARANGO, J., HUGO, G., KOUAOUCI, A., PELLEGRINO, A., TAYLOR, J. E. (1994): An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case. *Population and Development Review*, 20, č. 4, s. 699-751.
- MASSEY, S. D., ARANGO, J., HUGO, G., KOUAOUCI, A., PELLEGRINO, A., TAYLOR, J. E. (1993): Theories of International Migration: Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19, č. 3, s. 431-466.
- MASSEY, D. S. (1988): Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. *Population and Development Review*, 14, č. 3, s. 383-413.
- MUUS, P., CRUIJSEN, H. (1991): International Migration in the European Community; Two Scenarios. *Human Resources in Europe – at the Dawn of the 21st Century*. In: *Background Papers on Fertility, Mortality and International Migration under Two Long Term Population Scenarios for the EC.* Based on International Conference, Luxemburg, 27-29 November 1991. EUROSTAT, Luxembourg, s. 56-73.
- National Data Sources and Programmes for Implementing the United Nations Recommendations on Statistics of International Migration. *Studies in Methods* (1986), Series F, č. 37. United Nations, New York.
- PACIONE, M., ed. (1986): *Population Geography: Progress & Prospect.* Croom Helm, London, Sydney, Dover (New Hampshire).
- PAVLÍK, Z. (1977): Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje. Výzkumná zpráva HÚ SPZV VIII-1-8. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- POULAIN, M. (1990): Towards a Harmonization of Migration Statistics within the Scope of the European Community. Paper for Presentation at the Symposium on the Demographic Consequences of International Migration (Wassenaar, September 1990). (Rukopis).
- RAVENSTEIN, E. G. (1885): The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 48, June, s. 167-227.
- RAVENSTEIN, E. G. (1889): The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52, June, s. 241-301.
- SALT, J., SINGLETON, A., HOGARTH, J. (1994): *Europe's International Migrants; Data Sources, Patterns and Trends.* HMSO, London.
- SHAW, R. P. (1975): *Migration Theory and Fact; A Review and Bibliography of Current Literature.* Bibliography Series Number Five. Regional Science Research Institute, Philadelphia.
- SINGLETON, A. (1995): International Migration in Europe; Data Sources and Data Availability: Recent Developments, Problems and Possibilities. Paper for the EAPS/IUSSP European Population Conference, Milan, 4 – 8 September 1995. Rukopis.
- TREWARTH, G. T. (1953): A Case for Population Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 43, s. 71-97.

- WIDGREN, J. (1994): A Comparative Analysis of Entry and Asylum Policies in Selected Western Countries. International Centre for Migration Policy Development, Vienna.
- WOODS, R. (1982): Theoretical Population Geography. Longman Inc., New York.
- ZELINSKI, W. (1971): The Hypothesis of the Mobility Transition. The Geographical Review, 61, č. 2, s. 219-249.
- ZLOTNIK, H. (1987): The Concept of International Migration as Reflected in Data Collection Systems. International Migration Review, 21, č. 4, s. 925-946.
- ZOLBERG, A. R. (1989): The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. International Migration Review, 23, č. 3, s. 403-430.

Summary

GEOGRAPHICAL ASPECTS IN THE FRAMEWORK OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH ON MIGRATION

The article deals with general concepts and basic „parameters“ of differentiation of the population migration issue like conditionality of the process, definition within a broader framework of population mobility, data sources and its organization within the statistics, basic approaches and dimensions of the study and selected theories of migration. The migration is seen in its complexity and a complex, holistic framework is presented. Special attention is devoted to migration movements within developed countries with special reference to Europe, in general, and the Czech Republic, in particular. Also, international migration movements are discussed as they represent a recently emerged problem in the Czech Republic.

Economic reasons for migration are pinpointed as probably the crucial explanatory variable. Furthermore, the importance of politics which erode the „natural character“ of migratory processes is discussed. The fact that migration represents a field where a real interdisciplinary approach should be applied is stressed and further clarified.

The migration is put within a broader concept of population mobility while intensive interrelationships among various types of mobility are mentioned. Especially the relation between migration and commuting is commented. The character of migration processes has undergone several changes over the time. Mainly two shifts should be stressed: 1. trend towards a greater diversification of migratory types, and 2. trend towards understanding migration as a temporary, reverse or even circulating process.

The geographical perspective within an interdisciplinary research of the population migration can be seen as part of the so called „integral approach“ which has two analytical levels: 1. the „macro-structural“ framework closely linked with regional development and regional policy, and 2. the „micro-structural“ behavioural approach (concentrated upon analyses of individual person's behaviour in space and time – specifically, it concerns, for example, decision-making processes, migration motivation, preferences, etc.). The second „specific“ approach is focused on individual topics which usually represent „results of the migratory process“ (e. g. intensity, structures and „geography“ of migration flows) while an attempt to conceptualize the knowledge is not so important here.

Main theoretical approaches/concepts well known from the migration research are introduced and briefly commented. The fact that very often so called „theories“ are actually nothing more than very simple concepts, frameworks, perspectives, attitudes or rather primitively summarized experiences is also mentioned. There is a lack of causal models in which the given factors appear as aspects of the causal mechanisms. Nevertheless, the importance of both „micro“ and „macro“ perspectives within researching migration is stressed and supported; both rather simple subconcepts (e. g. those based on „stress“) and rather complex and sophisticated theories are dealt with (e. g. the theory of societal systems or the value expectancy model).

(Pracoviště autora: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Do redakce došlo 26. 2. 1999

Lektorovali Zdeněk Čermák a Jozef Mládek